

מהי "ירושלים של זהב"?

כאדם, אשר היה נאה דורש וגם נאה מקיים, מילא ר' עקיבא את הבטחתו. לאחר שנים של לימוד תורה הפך הרועה העני למתהוג חשוב בישראל, וגם עושרו היה גדול: "אמר: לא נפטר ר' עקיבא מן העולם עד שהיו לו שולחנות של כסף ושל זהב, ועד שעלה למיטתו בסולמות של זהב, ועד שהייתה אשתו יוצאת ב... עיר של זהב".¹ נראה, אם כן, שמדובר בתכשיט מיוחד שנקרא בעולם העתיק "עיר של זהב", אלא שהיהודים נהגו לקרוא לו גם בשם העיר-היא ירושלים. ואולם, אין לדעת ממקור זה באיזה תכשיט מדובר.

מהעיון במקורות התקופה מתברר, שתכשיט זה היה מיוחד במינו, ואפילו לאשתו של נשיא הסנהדרין באותה תקופה, רבן גמליאל, לא היה! "מעשה ברבי עקיבא שעשה לאשתו 'עיר של זהב'. ראתה אשתו של רבן גמליאל ונתקנאה בה. באה ואמרה לבעלה. אמר לה: 'זכי כך היית עושה לי את, כפי שזו עשתה לו, שהייתה מזכרת מקלעות ראשה ונותנת לו והוא עוסק בתורה?'² אכן, התכשיט המדובר היה כל-כך יקר, שרק נשים בודדות ומיוחסות החזיקו אותו באוסף שלהן. עדות נוספת לייחודו של התכשיט נמצאת בדבריו של ר' אליעזר: "זמי דרכה לצאת בעיר של זהב? אישה חשובה".³

התכשיט, שאת זהותו עדיין לא חשפנו, ידוע מהלכות שבת. לפי ההלכה היהודית, אסור לטלטל חפץ ברשות הרבים בשבת. ואולם, חכמים התירו לנשים לצאת עם תכשיטיהן, כי עבור האישה נחשב התכשיט כמלבוש. יחד עם זאת, לא כל התכשיטים הותרו על-ידי חז"ל, שכן היה חשש שהאישה תסיר אותם ותטלטל אותם. אחד מהם הוא התכשיט העומד במרכז דיוננו: "במה אישה יוצאה ובמה אינה יוצאה? לא תצא אישה... ולא בעיר של זהב".⁴ התכשיט הנדון לא היה ידוע בישראל בלבד אלא

מכל השירים על ירושלים, שירה של נעמי שמר "ירושלים של זהב" הוא, ככל הנראה, הידוע ביותר. כזכור, הושר השיר לראשונה בפסטיבל הזמר העברי בשנת תשכ"ז, שבועות ספורים לפני מלחמת ששת הימים. עם שחרורה של העיר, הפך השיר למעין המנון, והיו אפילו כאלה אשר הציעו להחליף את המנון "התקווה" ב"ירושלים של זהב".

כיוון, שמדריכים רבים עושים שימוש בשיר זה בהדרכתיהם, ננסה במאמר זה לבחון את משמעות הביטוי "ירושלים של זהב". מהו מקור הביטוי הזה ומה כוונתו? האם המשוררת היא זו שהמציאה מתוך השראה את צירוף המילים האלה? או שהיא התבססה על ביטוי מזכר מהתרבות היהודית? כפי שנראה בהמשך, מדובר בתחקיר מרתק, אשר ישלב היסטוריה, ארכיאולוגיה ואפילו רומנטיקה...

ההבטחה של ר' עקיבא

בתלמוד מובא סיפורו של ר' עקיבא, אשר בתחילת דרכו היה רועה הצאן של איש עשיר בשם כלבא שבוע. לכלבא שבוע היתה בת בשם רחל, שהבחינה בכשרונות הגנוזים של הרועה הצעיר.⁵ רחל פנתה לעקיבא בהצעה הבאה: הוא ילך ללמוד תורה בבית-המדורש, והיא תסכים להינשא לו. כששמע כלבא שבוע על חתנת בתו עם הרועה הפשוט, הוא גירש אותה מאחוזתו. כך נדד הזוג העני ממקום למקום. בימות החורף הקרים הם היו ישנים במתכן, ובבוקר היה עקיבא מלקט את המתכן השער של רחל. באותו רגע היה הבעל האוהב מנחם את אשתו במילים הבאות: 'אלמלי היה בידי הייתי נותן לך ירושלים של זהב!'.⁶ מהי אותה "ירושלים של זהב"? לא מפורש במקור הזה, אך נראה שמדובר בחפץ יקר, שכן עקיבא ורחל חיו בעוני רב וסביר להניח שהבעל הבטיח לאשתו דבר אשר היה בו כדי לבטא את אהבתו אליה.

¹ במקורות מהתלמוד המביאים את האגדה, אין שמה של בת כלבא שבוע - 'רחל' מוזכר כלל. מעניין שספר האגדה, שעל תרגומו את התלמוד אנו מתבססים כאן, רשם בצורה מפורשת את השם 'רחל'. רק במקור אחד מוזכרת 'רחל' באופן מפורש, ביאבות דרבי נתן, לפי נוסחה א', פרק ו'.

² תלמוד בבלי, מסכת כתובות, דף ס"ב ע"ב ב', ומסכת נדרים, דף נ' ע"א א'. התרגום לעברית על-פי ספר האגדה, בעריכת חנ' ביאליק ו'ח' רבניצקי, הוצאת דביר, עמ' קע"ט.

³ אבות דרבי נתן פרק ו'.

⁴ תלמוד ירושלמי, מסכת שבת, פרק ו', הלכה א'.

⁵ תלמוד בבלי, מסכת שבת, דף נ"ט ע"ב ב'.

⁶ מסכת שבת פרק ו' משנה א'.

נראה הכתר בעת העתיקה. מדובר בכתר בצורת חומה, שבעולם הקדום נקרא "עיר של זהב".

מעניין, שלפני שנים אחדות נתגלתה רצפת פסיפס בבית-שאן הקדומה, ובה דמותה של טיכי, שעל-פי המיתולוגיה היוונית היא האלה המגינה על העיר. האלה מיוצגת כשעל ראשה כתר שדמות חומה חקוקה עליו. טיכי הייתה האלה המגינה של ערים רבות אחרות, כמו קיסריה, קושטא וכן אנטיוכיה, ונגדלים.¹¹

המסקנה היא, שבעולם הקדום היה ידוע כתר בשם "עיר של זהב". גם היהודים הכירו את התכשיט, והם נהגו לקרוא לו "ירושלים של זהב", על שם עירם האהובה. תכשיט זה היה יקר, ורק נשים מכובדות יכלו להרשות לעצמן לענוד אותו, ככל הנראה, בהזדמנויות חגיגות ומיוחדות. כך באה חידתנו על פתרונו, כשהגילויים הארכיאולוגיים ומקורות התלמוד משלימים אלה את אלה.

נציין כאן, שבעת כתיבת השיר לא ידעה נעמי שמר על משמעות הביטוי "ירושלים של זהב". וכשפרופ' פאול סיכם בפניה את מחקרו, התלהבה המשררת, שכן הבינה שבחשייה הדקים השכילה לשלב את הכתר בבית השלישי של השיר: "אך בבואי היום לשיר לך ולך לקשור כתרים..."

"עטרות כלות"

כאמור, לא בכל הזדמנות נהגו הנשים המכובדות לענוד לראשן את התכשיט היקר. והנה מתברר, שבסוף תקופת בית שני היה מנהג שהכלה באה אל חופתה כשלאשה "ירושלים של זהב", כי הכתר נחשב לאחד מהעדיים היפים. בגלל המנהג הזה ניתן כינוי נוסף לכתר: "עטרות כלות". כך מבהיר רבה בר בר חנה: "מאי עטרות כלות? ... עיר של זהב".¹² השערתנו היא, שכך ניתן להבין את הרקע לדבריו של ר' עקיבא, החתן העני, היודע שכלתו

גם בתרבויות אחרות בעולם הקדום. לדוגמה, בצפון סוריה נחשפה, בשנת 1928, עיר כנענית בשם אוגרית. בחפירות שהתנהלו לאחר מכן בתל התברר, שמדובר באחד הגילויים הארכיאולוגיים החשובים של המאה ה-20, המאפשר להבין טוב יותר את עולמם התרבותי והדתי של הקדמונים באלף השני לפני הספירה. התגלית החשובה בחפירה הייתה חשיפת אלפי לוחות חומר מהספרייה העירונית, כתובים בשפה האוגריתית הקרובה לשפת המקרא ובשפה האכדית, שהייתה השפה הבינלאומית באותה תקופה. על אחד הלוחות הכתובים בכתב היתדות הופיעה רשימה של תכשיטים מלכותיים, ומכאן השם שניתן על-ידי החוקרים: "ארון התכשיטים של מלכה אוגרית". על אחד התכשיטים נאמר: "אורו קוגי שוגולטאשו 215". חוקרי אוגרית פענחו את המילים, שלדעתם הן שומריות, באופן הבא: "עיר זהב ומשקלה 215 (שקל)".⁷ יוצא שהתכשיט היה ידוע בעולם הקדום, כבר 1500 שנים לפני הבטחת ר' עקיבא לרחל. אגב, 215 שקל באותה תקופה שוקלים... ארבעה קילו וחצי זהב!⁸ מהו אם כן התכשיט המסתורי?

כתר בצורת חומה

כבר הזכרנו את המקור, ב"אבות דרבי נתן", המספר שר' עקיבא קיים את הבטחתו ועשה לאשתו "עיר של זהב". למקור זה יש נוסחה אחרת, שבה נאמר שהרב עשה לאשתו... "כתר של זהב".⁹ ועדיין עלינו לשאול מה הייתה צורתו של הכתר ומדוע נקרא "עיר של זהב"? לדעת פרופ' שלום פאול, מהאוניברסיטה העברית בירושלים, התשובות לשאלות אלה טמונות בתגליות ארכיאולוגיות שונות.¹⁰ לדוגמה, באסיה הקטנה שבתורכיה, במקום בשם יאזיליקאיה, חצובים בהר פסלים של אלים ואלות, כשלאחרונות כתרים דמויי חומות מבוצרות על ראשיהן. דוגמה נוספת הם ציורי הקיר של בית-הכנסת המפורסם מהמאה השלישית, אשר נתגלה בדורה-ארופוס בסוריה. באחד הציורים נראית אסתר המלכה, הנושאת כתר מזהב שבו חקוקים שלושה צריחים. לפי פרופ' פאול, הפסלים והציור מאפשרים לנו לדעת איך

J. Nougayrol, "Le Palais Royal d'Ugarit, Vol. 3, Paris 1955, pp. 182-7

⁸ דצ'ו ארנון, "רק בירושלים", משרד הביטחון, תל-אביב, 1989, עמ' 180.

⁹ אבות דרבי נתן, נוסחה ב'.

¹⁰ Shalom M. Paul, "Jerusalem of Gold - A song and an Ancient Crown", BIBLICAL ARCHAEOLOGY REVIEW, III, 4, 1977, pp.38-40

¹¹ צילום של הפסל ניתן למצוא באנציקלופדיה העברית, ערך "אנטיוכיה".

¹² תלמוד בבלי, מסכת סוטה, דף מט ע"ב.

"עטרות כלות" הקדים במשמעויות שלו את מנהגו של הזכרת ירושלים ברגע הנישואין בשבירת כוס.

ועוד הערה פיקנטית! בסוף תקופת בית שני לא רק לנשים היו עטרות תחת החופה. המשנה מספרת שבתחילת המרד הגדול גזרו חז"ל גזירה המתייחסת לחתנים: "בפולמוס של אספסיאנוס גזרו על עטרות חתנים..." מכאן שגם לגברים הייתה עטרת ביום חתונתם, ככל הנראה זר עשוי שושנים והדסים!

להחזיר עטרה ליושנה

פעמים רבות סיפרתי לקבוצות המבקרות בירושלים על המסתתר מאחורי הביטוי "ירושלים של זהב". אפילו התבדחתי, שיש מקום לחדש את המנהג הקדום, שכלות תופענה אל חופתן כשלאשן כתר ירושלים! והנה, לפני כשנתיים ימים, קיבלתי בדואר מעטפה שצורתה רמזה על כך שמדובר בכרטיס הזמנה לחתונה. לאחר שפתחתי אותה, מצאתי מכתב ותמונה. וזה היה תוכן המכתב: "אוריאל, שלום רב! שמי חגית, השנה ביליתי אתך בהשתלמות מדריכים בירושלים. זכרתי שתמיד רצית לראות כלה עם 'ירושלים של זהב'. אז בהתקרב יום נישואי, חיפשתי גם אני לעצמי כתר שכזה, ואכן מצאתי שמחה להגשים לך משאלה...!". ואכן, על התמונה הופיעה כלה, כשעל ראשה "ירושלים של זהב"!¹⁶

אוריאל פינרמן - הכותב מעביר סדנאות מתודיקה למוזרים ולמדריכים.

בת האמידים יכלה להינשא כשכתר מפואר על ראשה, חושף את לבו, שלו היה ביכולתו היה קונה לה "ירושלים של זהב"!

בתקופת המרידות כנגד הרומאים, הלא הם המרד הגדול בשנת 70 ומרד בר-כוכבא בשנת 132, ביקשו החכמים להפחית את השמחה בישראל. אחת הגזירות נתקבלה בימי מלחמת טיטוס בירושלים, שבסופה הותרה העיר ונשרף בית-המקדש: "בפולמוס (במלחמה) של טיטוס גזרו על עטרות כלות"¹³. יוצא, שעד סוף תקופת בית שני היה נהוג שהכלה עונדת כתר על ראשה, וחכמים החליטו לציין את החורבן בביטול המנהג. בגרסה אחרת לא נגזרה הגזירה בימי טיטוס אלא בתקופה מאוחרת יותר, "בפולמוס של קיטוס"¹⁴. הכוונה היא למרד יהודי הידוע בשם "מרד התפוצות", שפרץ בשנת 115 במקומות שונים באימפריה הרומית. במקורות התלמודיים מכונה הדיכוי הרומאי כנגד המורדים על שם הנציב האכזרי לוסיוס קוויטוס ("קיטוס"), שהקיסר טריאנוס שלח לארץ יהודה. לפי גרסה זו, המשיך המנהג של ענידת כתר ביום החתונה גם בימים שלאחר חורבן הבית. לא נוכל להכריע בין הגרסאות, אך מה שברור הוא, שכשנתקבלה הגזירה על-ידי החכמים, בימי טיטוס או בימי קיטוס, נעלם המנהג של "עטרות כלות" וכך גם אבדה המשמעות של המילים "ירושלים של זהב".

כאן המקום לציין, שלפי הגרסה המקדימה את הגזירה לתקופת החורבן, אין ספק כי המנהג של ענידת הכתר היה קיים עוד בימי הבית השני. גם לפי הגרסה המאוחרת את הביטול בכתימים שנה, נראה שהמנהג התקיים לפני החורבן אך הוא גם נמשך אחריו. ואולם, לפי הגרסה האחרונה, ייתכן שהמנהג התפתח לאחר החורבן דווקא. לפי ההסבר הזה, ביקשו בנות ישראל להעלות ביום שמחתן את זכר ירושלים החרבה, והן עשו זאת בענידת כתר על הראש, אולי כדי לקיים את הפסוק "אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני, תדבק לשוני לחכי אם לא אזכרכי, אם לא אעלה את ירושלים על ראש שמחתי"¹⁵. אם השערה זו נכונה, נוכל לטעון שהמנהג

¹³ מסכת סוטה, פרק ט' משנה י"ד.

¹⁴ מסכת סוטה, בעריכת הרב אברהם ליס, כרך ב', ירושלים תשל"ט, עמ' שמ"ח.

¹⁵ תהילים קל"ז ה-ו.

¹⁶ תודתנו ליבגד עברי" בירושלים, על האישור לפרסם את התמונה.